

Z. Varga Zoltán

ÖNÉLETRAJZI TÉR ÉS TALÁLT SZÖVEG: BABITS MIHÁLY
*BESZÉLGETŐFÜZETEI**

„Önéletrajz? A külföld majmolása, Franciaországból importált járvány”¹ – hangzik Babits Mihály leplezetlenül megvető ítélete egy egész műfajról, melyet saját, sokoldalú pályafutása során, különböző okokból ugyan, ám látványosan került. Az idegenkedésnek számos oka lehetett. Babits, amikor különböző, többnyire zsurnalisztikai helyzetekben önéletrajzának hiányáról faggatták, azoknak az íróknak a kórusához csatlakozott, akik az életrajzuk iránt érdeklődőket (legjobb) irodalmi műveikhez utalják: „Az a baj, hogy amit mégis lehet az életéről mondani, azt már megírtam egyszer... a verseimben” – mondta 1911-es *Önéletrajz helyett* című írásában; „ma már nem vagyok tanár; semmi se vagyok: díszes polc, melyet a magyar költők rendesen elérnek. Tizenöt-húsz könyvem van, s bennük talán egy külön önéletrajz, mint ez” – nyilatkozta 1923-ban, az *Est hármaskönyvében*; „Ha életrajzomat kéri tőlem, mindig valósággal megdöbbenek arra a gondolatra, hogy mennyire nincs voltaképp életrajzom, s mennyire nem történt velem semmi egyéb, minthogy írtam néhány könyvet és semmi egyéb, mint amit abban a néhány könyvben megírtam” – mentegetőzik 1930-ban.² Ezt a fajta trükkös, az önéletrajzi olvasás jogosságát nem, csupán az önéletrajz külön műfajként létezését (vagy legalábbis annak sikerültségét) tagadó írói álláspontot nevezi Philippe Lejeune *fantazmagórikus paktumnak*, melyet az önéletírás francia teoretikusa az önéletrajzi paktum közvetett formájának tekint.³ Vagyis a szkepszis nem elvi, hiszen lehetséges egy élet igaz történetének vagy egy személyiség mibenlétének és titkának megírása, de nem az önéletrajz történetileg kanonizálódott műfajában. A Babitséhoz hasonló írói állásfoglalások arra biztatják az olvasót, hogy az írói összes műveit egyfajta (képzelt)

* A tanulmány a Balassi Kiadó „Opus” sorozatában hamarosan megjelenő *Önéletrajzi töredék, talált szöveg* című könyvem záró fejezete.

¹ *Négyszemközt Babits Mihállal*. BISZTRAY Gyula interjúja Babits Mihállal. *Ellenzék* (Kolozsvár) 1928. május 7. In BABITS Mihály: „Itt a halk, komoly beszéd ideje.” *Interjúk, nyilatkozatok, vallomások*. Szerkesztette TÉGLÁS János. Pauz-Westermann Kiadó, Celldömölk, 1997.

² I. m. 15, 129. és 285.

³ Philippe LEJEUNE: *Az önéletírói paktum*. In uő: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*. LHarmattan, Budapest, 2003. 42–43.

szellemi portréként, egy ízlésforma személyiségre jellemző, arról tanúskodó, azt meghatározó szövegeként olvassák, mely ugyan „tényszerűen” nem feltétlenül egyezik a biográfiai valósággal, ám a hagyományos önéletrajzoknál és memoároknál hívebb, autentikusabb, gyakran időállóbbnak tetsző (mert nem narratív) képet ad szerzőjükről. A fantazmagórikus paktum azonban különbözik az életrajzi olvasás sokkal elterjedtebb gyakorlatától, hiszen Lejeune olyan önéletrajzi stratégiák jellemzésére tartja fenn e kategóriát, melyek megkísérlik ugyan a közvetlen önéletrajzi beszédet (önéletrajzban, memoárban, naplóban stb.), ám ennek vélt vagy valós sikeretelensége miatt találják meg az önmegjelenítés tökéletesebb fokát a nem-önéletrajzi műfajokban.

Az önéletrajssal kapcsolatos nyilatkozatait olvasva természetes, hogy Babits műveinek fogadtatására, kritikai értékelésére és irodalomtörténeti elhelyezésére is rávetül az életrajzi-önéletrajzi értelmezés árnya. Irodalomtörténeti közhely az első versesköteteket énbe-zártsággal, szolipszizmussal jellemezni, s abban alkotói habitust látni; a *Timár Virgil fia* című regényt Ignotus nyomán sokan kulcsregényként értelmezték, s e könyv ürügyén robbant ki 1927-ben az életrajzi értelmezést elméleti módon problematizáló *Indiszkreció az irodalomban* vita. A *Halálfi* című „családragényében” megrajzolt társadalmi, kulturális környezetről szólva is gyakran elhangzik az önéletrajzi ihletettség kifejezés. Halász Gábor *Az európai irodalom történetéről* írva *Egy ízlésforma önarcképéről* beszél, áttételes önmegjelenítést látva Babits irodalomtörténeti válogatásában és portréiban.⁴ Török Sophie 1933-an *Költészet és valóság* címmel ír kritikát a *Nyugatban a Versenyt az esztendőkkel!* című verseskötetről, melynek középpontjába a költemények életanyagának transzformációját és a *lírai hitel* fogalmát helyezi.⁵ Az utolsó versesköteteket és a *Jónás könyvét* pedig – csakúgy, mint a *Keresztül-kasul az életemen* című önéletrajzi esszégyűjteményt – szinte minden értelmező közvetve-közvetlenül Babits súlyos betegségével a háttérben olvassa.

Életművét áttekintve és figyelembe véve az önéletrajzi szándékokat tagadó nyilatkozatokat, egyszerre meglepő és érthető a művek önéletrajzi terének markáns jelenléte. Érthető, hiszen Babitstól korántsem állt távol az irodalom szellemtörténeti megközelítése, amely az irodalmi alkotást végső soron az alkotó személyiség metonimikus lenyomatának tekinti, az írói életműveket pedig egységes szellemi önéletrajzként értelmezi. És ugyanakkor meglepő is, hiszen Babits számtalan

⁴ *Az európai irodalom történetét* Halász nyomán mai értelmezők is közvetett ön-írásként vizsgálják. Lásd például FERENCZI László: „Az európai irodalom története” mint önéletrajz. In KABDEBŐ Lóránt–KULCSÁR SZABÓ Ernő (szerk.): „Szintézis nélküli évek” *Nyelv, elbeszélés és világhép a harmincas évek epikájában*. Janus Pannonius, Pécs, 1993; VISY Beatrix: *Egy identitás önarcképei – Babits Mihály: Az európai irodalom történetének „narratív” megközelítése és a mű egy lehetséges olvasata*. Irodalomismeret 2011. 2. sz. 5–21.; NÉMETH Ákos: *Magyar költő ezerkilencszáztizenkilenc után – Kultusz, autográfia, irodalomtörténeti arc-adás: fejezetek a Babits-életmű két világháború közötti befogadástörténetéből*. In DOBOS István–BENE Sándor (szerk.): *A magyarságtudományok önértelmezései. A doktoriskolák II. nemzetközi konferenciája*. Budapest, 2008. augusztus 22–24. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest, 2009.

⁵ TÖRÖK Sophie: *Költészet és valóság*. Nyugat 1933. 13–14. sz. 12.

alkalommal – talán az *Indiszkreció az irodalomban* című vitacikkében a leghatározottabban – fejezte ki nemtetszését az irodalmi művek életrajzi redukciójával kapcsolatban, s tett hitet a műalkotás autonómiája mellett. Érvelésének részleteit mellőzve itt csupán azt érdemes felidézni, hogy Babits a dokumentarista „realizmust”, a felismerhető és ellenőrizhető valósággal való egyezést szükséges rossznak, az *ex nihilo nihil* elv minimális meghaladásának tekinti, ám hangsúlyozza, hogy az „alkotás” „minden földi és személyi valóságon” „túl van”.⁶ Nem véletlenül hívja fel a figyelmet az esszéíró Babitsról szóló 2005-ös monográfiájában Margittai Gábor arra, hogy Babits irodalomszemléletének egyik központi kategóriája, az „egyéniesség”, mintha a platonói ideák világába tartozna, s a személyiség változatlan, lényegi, az érzékelhető világ kényszerű esetlegességeitől mentes archéja lenne, mely valójában csak a műalkotásban tárulna fel: „A határait pontosan ismerő és folyamatosan meg is élő, az antik harmóniaeszménytől vezérelt szabad individuum, aki nem szociológiailag és nem is pszichológiailag határozható meg, hanem művészi önkifejezése szerint.”⁷ **A műalkotás autonóm, önálló és független világalkotó törvényei tehát Babits számára nem állnak ellentmondásban a művészi alkotóegyéniességgel, sőt** valójában ez az igazi terepe és feltétele az utóbbi megnyilvánulásának.⁸ A függetlenség, a szabadság bizonyos szempontból negatív fogalmak e felfogás szerint, hiszen az alkotó egyéniesség *valamitől független, valamitől szabad*, mégpedig a „biográfiai” és a „társadalmi” meghatározottságoktól, esetlegességektől, az önéletrajz műfaja viszont, Babits szerint, épp ez utóbbiak megírására szorítkozik.

Mégis, az „alkotóegyéniesség” legalább közvetett megjelenítésének kényszere végigkíséri és kísérti, Babits életművét. Az önmegjelenítés szükségessége, saját álláspontjának tisztázása és megértetése, *különösen* 1919 után jelentkezik Babits pályáján, és egyértelműen ahhoz a felismeréshez kötődik, hogy az ennek ez a platonista, szubsztanciális magja társadalmi lényként is létezik, mert társadalmi létezőként érzékeli mások, s magatartása, viselkedése hatással van a közösség tagjaira. Leegyszerűsítve úgy fogalmazhatnánk, hogy a platonista, a tekintetét a platonói ideák örök birodalmára szegező költő a saját korára és közösségére (is) figyelő értelmiségivé válik. Babits eltávolodik az Én korai költészetben megjelenő esztétikai szolipszizmusától és „a történelmi traumáknak köszönhetően lassan beágyazódik az erkölcsileg alapértelmezett, időszerű kérdésekre választ kereső írástudói szerepbe”.⁹

⁶ BABITS Mihály: *Indiszkreció az irodalomban*. Nyugat 1927. 6. szám. Babits cikke válasz Ignotus *Teremtő indiszkreció* című írására, melyben az életrajzi vonatkozások művészi tartalékára hoz példákat, köztük Babits *Timár Virgil fia* című regényét, melyben magára ismerni vél Vitányi Vilmos szerinte dehonesztáló módon megrajzolt alakjában.

⁷ MARGITTAI GÁBOR: *Nyugtalan klasszikusok. Ars Poeticák és arcpoétikák – Hagyománytudat Babits Mihály esszéművészetében*. Attraktor, Máriabesenyő-Gödöllő, 2005. 23.

⁸ Veres András a *Huszádik Század* című polgári-radikális lap történetéről írt tanulmányában elemzi az 1912-es, az irodalom és a társadalom viszonyának kérdésében a *Huszádik Század* és a *Nyugat* körei közt lezajlott vitát. A vitában felszólaló Babits az egyik legradikálisabb álláspontot képviseli az irodalom „elkötelezettségének” ügyében, s „eleve diszharmonikus viszonyt föltételez az irodalom és társadalmi kontextusa között”. Vö. VERES András: *A Huszádik Század irodalomszemlélete*. Literatura 2008. 2. sz. 187.

⁹ I. m. 23.

A közéleti kérdésekben megnyilatkozó, de a közéleti-politikai diskurzus játékszabályait a szellem, a művészet, az irodalom magasabb rendű kompetenciái nevében elutasító Babits ellentmondásos pozíciója és szereptudata már az első világháborút elítélő verseiben és cikkeiben megnyilvánul. Az 1919-es eseményekben való szellemi és intellektuális szerepvállalásáról írott apológiájától – *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* – kezdve jellemző lesz értekező prózájára és irodalompolitikai megnyilvánulásaira (szerkesztői munkájára a *Nyugatban*, kurátorságára a Baumgarten-alapítványnál, tagságai irodalmi társaságokban stb.) egyfajta egyensúlyozó, kiegyenlítő magatartás, amely progresszió és konzervativizmus, modernizmus és hagyományőrzés, európai és nemzeti kultúra együttes képviselőjére, összebékítésére törekszik. Méghozzá egy olyan korszakban, melyre sokkal inkább a pólusok kiélézése a jellemző. Az irodalom és a művészetek autonómiáját, valamint a szó közvetett erkölcsformáló erejét hirdető, ám a közvetlen beszédcselekvés célravezetőségét tagadó magatartás emelte a harmincas évek végén a kései Babits művészetének talán legfontosabb műfajává az esszét. S ez az esszéművészet egyúttal ennek az ellentmondásos közéleti szerep kifejtésének, tisztázásának is a legfontosabb terepévé vált. Ebből a szempontból is figyelemre méltó, hogy gyakran fordul saját pozíciója tisztázásához kötődő értekező műfajokhoz, a vitairathoz és – ritkábban – az apológiához. Ez pedig azt jelzi, hogy a közéleti térben róla kialakult képet igyekszik kiigazítani, autorizált értelmezését nyújtani.

Michel Beaujour 1980-as *Miroirs d'encre – Rhétorique de l'autoportrait* [Tintatükrök – az önarckép retorikája] című munkájában éppen az esszé műfajával kapcsolja össze az irodalmi önarcképet.¹⁰ Az önarckép ugyanis Beaujour szerint szemben áll a közvetlenül vallomásos önéletrajzi műfajokkal, az önéletírással, a naplóval, a memoárral, melyek a rousseau-i hagyományok óta frontálisan, a személyiség időbeli történetének elmesélésével válaszolnak a „Ki vagyok én?” kérdésre. De az önarckép nem csupán a személyiség időbeli dimenziója (jelen – „Ki vagyok én most?”) miatt különbözik az önéletírástól (múlt – „Hogyan lettem azzá, aki vagyok?”), hanem azért is, mert a narratív önéletrajzok nyilvános, a külvilág számára is megfigyelhető tetteket és viselkedésmódokat mutatnak be, míg a nem-narratív én-íráások inkább vélemények, elvek, nézetek differenciálatlanabb együttesének kötetlenebb, rendezetlenebb kifejtésére vállalkoznak. Az esszéíró-önarcképfestőt nem kötelezi az élettörténet elmesélése, egyéniségének specifikusságát nem megtörtént életesemények egységéhez köti. Az esszékből kirajzolódó személyiségkép, önarckép mozaikos, nem törekszik az önmegjelenítés teljességére. Megfogalmazásához többnyire kulturális, művelődési tárgyak – irodalmi, művészeti alkotások történelmi alakok, évfordulók stb. – adnak alkalmat. „Az önarckép elsősorban *talált tárgy*, melyről az írónak munkája során jut eszébe, hogy önarcképnek is megfelel.”¹¹ A rousseau-i vallomás eredetiségre törekvésével szemben az önarcképet készítő **esszéista** a kultúra által ránk hagyományozott, „személytelen” tárgyakból, toposzokból indul

¹⁰ Michel BEAUJOUR: *Miroirs d'encre – Rhétorique de l'autoportrait*. Seuil, Paris, 1980.

¹¹ I. m. 10.

ki, és saját ízlése, intellektuális habitusa csak a retorikus „elmegyakorlatok” margóján, illetve a választott tárgyak sorozatában rajzolódik ki. Az önmegjelenítés szemérmes, a közvetlen vallomásosságtól viszolygó Babits-féle gyakorlatára tökéletesen ráillik ez a jellemzés.

A „hagyományról, a kultúra történelméről való esszébeszéd önlét-értelmező jelentőségét”¹² emeli ki Margittai Gábor is Babits esszéművészetéről szólva, hozzátéve, hogy „a vallomásosság, a személyes érdekű tárgykezelés, a saját arc megjelenítése az arcképben [...] valójában kényszerű álláspont marad mindig, amely ellen küzdeni kell”.¹³ A kerülő úton, közvetett módon megrajzolt önarckép legkidolgozottabb és legösszetettebb példája Babits életművében a *Keresztül-kasul az életemen*. A Nyugat Kiadónál 1939-ban megjelent esszégyűjteménynek már a kompozíciója, összeállítási módja is inkább megengedő, mint kényszerítő önéletrajzi olvasást sugall. Míg a kötet megjelenése előtt, a *Nyugatban* közölt hirdetésben önéletrajz-ként harangozták be a könyvet, addig a ténylegesen elkészült változathoz ez a műfajmegjelölés már hiányzott.¹⁴ *Keresztül-kasul az életemen* című művében Babits saját, korábban, más kontextusban megjelentetett esszéit rendezi új kompozícióba. Az esszégyűjtemény bevezető soraiban is hangoztatja az önéletrajzírással kapcsolatos ellenérzéseit, ugyanakkor megerősíti az összegyűjtött írások személyes jellegét, melynek „igazságáért” még aláírásával is kezekedik. Az önéletrajzi paktum indítványozásához tartozik, hogy ezek után a *Curriculum vitae* című esszét helyezi a kötet élére, utószavának pedig felesége, Török Sophie 1933-as, a *Versenyt az esztendőkkel!* című verseskötetéről írott kritikáját teszi meg. Az újrafelhasználás, a rekontextualizálás gesztusával Babits ismét megtagadja, hogy közvetlen, erre az alkalomra készített eredeti szövegben nyilatkozzon önmagáról.

A kötet esszéi jórészt az önarckép kulturális topikája körül csoportosulnak: *helyek* (szülőföld, egykori és mai lakhelyek: Szekszárd, Fogaras, Esztergom, közvetve Budapest – *Curriculum vitae*, *Szekszárdi kadarka*, *Szent István városa*, *Fogaras*), *példaképek*, *nagy egyéniségek* (Kölcsey, Vörösmarty, Széchenyi – *Kölcsey*, *A mai Vörösmarty*, *A legnagyobb magyar*), *mesterség* (költészet, irodalom – *Teremtő utánzás*, *A titokzatos mesterség*, *Madridi levél*). Más írások pedig (*A jó halál*, *Gondolatok az ólomgömb alatt*) kitűnő példái annak, ahogy a legszemélyesebb, legégetőbben időszerű témát, a halál közelségét és a súlyos betegséget is élvezetes, példászerű kultúrtörténeti írásgyakorlatként tárgyalja. A kötet egészében véve is hirdeti, hogy a személyiség igazán fontos rétegeit a kulturális tapasztalatok artikulálják, maradandó, lényegi és nyilvánosan megmutatható részét közös tudás és műveltség formálja, közös érték és hitrendszer modellálja: „Babits tulajdonképpen nem ismer memoárszerű önarcképet ... hanem csak az európai kultúrában mint kollektív arcképben képes felismerni önnön vonásait, képes emlékezni önmagára is.”¹⁵ A kulturális toposzok előtérbe kerülése egyben azt is jelenti, hogy a személyiségnek a szövegekben meg-

¹² MARGITTAI: i. m. 7.

¹³ I. m. 29.

¹⁴ Nyugat 1939. I. 208. Köszönet NÉMETH Ákos észrevételéért.

¹⁵ BALASSA Péter: *Az önéletről Babits*. In uő: *A látvány és a szavak*. Magvető Kiadó, Budapest, 1987. 58.

mutakozó, kulturálisan teremtett része szükségszerűen személytelen is egyben, vagyis „az önéletrajziség mintegy a modellszerűben, a kultúra általánosában és a személyfölötti individualitásában” oldódik fel – fogalmazza meg Balassa Péter *Az önéletrajz Babits* című tanulmányában.¹⁶ Balassa első pillantásra ellentmondásosnak tűnő következtetését, miszerint Babitsnál „a tradícióba ágyazottság egyúttal a szuverén, individuális szabadság kibontakozásának záloga”,¹⁷ a hagyomány fogalmának nyitottsága és a 19. század végi liberális individualizmus hitvallása is alátámasztja. A kultúra és műveltség a harmincas években Babits felfogása szerint nem passzívan örökölt tulajdon, a kollektivitást nem az „alacsony tömeg” mennyiségi szempontja határozza meg. Számára a társadalom, a kollektivitás továbbra is minőségi, nem pedig mennyiségi fogalom marad, mint azt *A tömeg és nemzet* című 1938-as esszéjében hiperbolisztikusan állítja: „a nemzet néha csak egy-két emberben él, míg az utcán ezrek ordítanak. Volt idő, hogy a magyar nemzet is csak egy-két emberben élt.”¹⁸ Ahhoz, hogy valaki „a szabad, önmegvalósító egyén-atomokból épülő közösség”¹⁹ tagjává válhasson, szükség van a példaadó elődöket követő az önművelésre, önalakításra, amely mindenkor az egyén felelőssége és „az ideális társadalmi létezés feltétele”.²⁰

A megszólalást lehetővé tevő hagyomány a kései Babits irodalomszemléletében már nem csupán hallgatólagos feltétel, hanem közösségi jelentéssel bíró választás. *Az európai irodalom története*, a *Keresztül-kasul az életemen*, a *Jónás könyve* és a *Jónás imája* mind olyan művek, amelyek eltérő mértékben ugyan, de az értelmiségi, a művész, az író társadalmi, sőt politikai ügyekkel szembeni felelősségének kérdését feszegetik, és ebbe az irányba mutat Babits szerkesztői politikája is a *Nyugatban*. Gondolatmenetünk szempontjából talán elég itt a közismert irodalomtörténeti álláspontot ismertetni: Babits a totalitáriánus ideológiák barbarizmusa ellen a görög–latin és keresztény gyökerű európai kultúra és műveltség humanizmusát, valamint a 19. század végi liberális, befogadó és asszimiláló nemzeti kultúrát szegezi szembe, s olyan értelmiségi magatartást követ, amely elzárkózik a közvetlen aktuálpolitikai állásfoglalásoktól, az európai kultúra átfogó erkölcsi, esztétikai, metafizikai értékeit képviseli. De a képviselet hatásossága felől kétségei vannak a költőnek, amint azt költészetében a prófétaszerep értelmezései is jelzik (a *Mint különös hírmondó...-tól a Jónás imájáig*), ráadásul az irodalom autonómiáját szem előtt tartva szükségesnek érzi, hogy világnézeti-eszmetörténeti pozíciójához megtalálja az írás sajátos, a politikai cselekvésre és beszédre nem redukálható ethoszát. A költő kései korszakának talán legfontosabb művészi és erkölcsi problémája ez.

¹⁶ I. m. 71.

¹⁷ I. m. 68.

¹⁸ BABITS Mihály: *A tömeg és nemzet*. In uő: *Keresztül-kasul az életemen*. Nyugat Kiadó, Budapest, 1939. 64.

¹⁹ MARGITAI GÁBOR: i. m. 28.

²⁰ I. m. 28.

A nyolcvanas évek derekán néhány fontos tanulmány a költészet, a társadalmi szerep, a költői ars poetica összefüggéseit állította a kései Babits művészetének középpontjába. Nemes Nagy Ágnes *A hegyi költő* című szellemi portréjában még csak utal e problémára.²¹ Balassa Péter 1983-ban készült tanulmányában azonban már alapvető felismerésként fogalmazódik meg, hogy Babits költészetének vezérfonala a személyes lét és a közösségi sors összekötése, az egyéni mikrokozmosz és a nemzeti makrokozmosz sorshelyzetének azonosítása. A közös sorsesemény, a betegség, a halálos veszedelem fenyegetése, a túlélés, a megmaradás kérdése, a gyógyulás vágya. „Babits Mihály [...] a kultúra s a nemzet válságát, az országromlást saját, végzetesre forduló betegségével összefüggő analógiás traumaként, szellemi biológikumában élte meg”, „a saját belső katasztrófájával azonosított nemzeti katasztrófa válik Babits valódi önéletrajzi és első számú anyagává” – írja Balassa már a *Keresztül-kasul az életemen* című műről.²² Létezik azonban egy olyan Babits-korpusz, amely a fenyegetettséget, a halálos betegséget közvetlen közléről, a maga nyers brutalitásával tárja elénk, ez pedig az 1980-ban megjelent *Beszélgetőfüzetek*, vagyis azoknak a feljegyzéseknek a gyűjteménye, melyek révén tartotta a kapcsolatot környezetével 1938-as gégeműtétje után.²³

*

A *Beszélgetőfüzetek* még a talált szövegek között is különleges helyet foglal el. Ha kétségeink ébredtek a Csáth Géza, Füst Milán vagy éppen József Attila hagyatékában talált szövegek, torzók kiadásának irodalomtörténeti értelmével, jogosságával, ízlésségével vagy éppen ízléstelenségével kapcsolatban, ha bizonytalanok vagyunk a szerzői életműhöz sorolhatóságukat illetően, ha olykor még a szövegek azonosságát is kérdésesnek tartjuk, akkor ezek a kifogások hatványozottan érvényesek a *Beszélgetőfüzetekre*. Nemcsak azért, mert semmilyen szerzői szándék nem támogatja az esetleges publikációt (ellenkezőleg, a jegyzetek megsemmisítését helyezi kilátásba),²⁴ vagy mert a *Beszélgetőfüzetek* sem a stilisztikai egyneműség, sem az eszmei, gondolati koherencia, sem a konstans értékminőség tekintetében nem illeszkedik a Babits életmű egyéb alkotásai közé. Talán még ezeknél is súlyosabban sérti az „irodalmi szöveg” és szerzője között feltételezett kapcsolatot: hiányzik belőle és mögüle az *írásvágy*. A *Szabad ötletek jegyzéke*, Csáth 1912–1913-as naplója, sőt még Füst Milán naplója esetében is hiányolható az „irodalmi művé” formálás szándéka, igénye; kifogásolhatjuk az írássok sikerültségét, színvonalát, értékét is;

²¹ NEMES NAGY Ágnes: *A hegyi költő*. Magvető Kiadó, Budapest, 1984. 170.: „Babitsnak – blaszfémikusan szólva – mégiscsak »szerencséje« a világháború. Fölrántja halálos ágyáról, más mederbe tereli embertelen szenvedését, egy hatalmas kiáltásra indítja. Szünet, a kín, az évekig tartó haláltusa átbillen, egy más dimenzióba fordul, »hol kín a kínnak titkos orvosa«.”

²² BALASSA Péter: i. m. 61.

²³ BABITS Mihály *Beszélgetőfüzetei*. A szövegeket gondozta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta BELIA György. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980. A továbbiakban *Beszélgetőfüzetek* néven e kiadásra hivatkozom.

²⁴ „Úgyis el kell égetni! Csupa piszokkal van tele, betegpiszokkal”, *Beszélgetőfüzetek* II/308.

kínosnak vagy éppen szégyellnivalónak tarthatjuk az írás végeredményét, méltatlannak és mítoszrombolónak az abban (legalább a megírás idején) vállalt szerepeket (és nyilvánosságra hozatalukat). De el kell ismernünk és fogadnunk, hogy ezekben a szövegekben ott munkál az írásvágy, amely csak ebben a különös formában elégül ki – függetlenül az esetleges megjelentetés tervétől.²⁵ Az elkötelezettségnek, a szándékoltágnak ezt a (legalább) tudattalan mozzanatát a szerző-funkció minimumának tartjuk. A *Beszélgetőfüzetek*ből még ez a minimum is hiányzik: *kényszerűség* szülte (mégpedig a mindennapi kommunikációhoz szükséges csatorna sérüléséből, az ideiglenes némaságból adódó szó szerinti kényszer), tehát semmilyen elhatározás, döntés, választás nem nyilvánul meg benne.

A szöveg keletkezéstörténetéből kiinduló alkotásesztétikai megközelítés nehéz helyzetben van, ha irodalmi műként kívánja olvasni a *Beszélgetőfüzeteket*. Az efféle szövegek többnyire „fontos irodalomtörténeti és kortörténeti dokumentumnak”²⁶ minősülnek, jelentőségük van az életrajz szempontjából,²⁷ hiszen a pozitivista, klasszikus életrajzi olvasásmód nemcsak a művekből, hanem egyéb dokumentumokból (kortársak beszámolóí, visszaemlékezései stb.) is rekonstruálja azt az „életrajzi ént”, melyet utóbb visszafogat a művek értelmezésében. Az életrajzi megközelítés fogalmi mezijében fontos szerep jut a biológiai, testi meghatározottságoknak (életkor, nem, faji jelleg, származás, szexualitás, betegségek, testi sajátosságok stb.), a közvetlen társas viszonyoknak (család, foglalkozás, karrier, anyagi helyzet stb.), következtetéseként a róluk tanúskodó szövegeknek. Ezeknek a jellegzetességeknek, vonásoknak, körülményeknek a felderítése vezet el a mű keletkezését közvetlenül kiváltó okoknak, az alkotó habitusának, aktuális lelkiállapotának ismeretéhez, ami kulcsot ad a mű olvasója kezébe. A *Beszélgetőfüzetek* ebből a szempontból igen értékesnek számít az életrajzíró, illetve az írói szövegüniverzum teljességét gyűjtő filológus számára.

Másrészt az alkotó szubjektum egy kevésbé determinista szinten is értelmezhető, azaz, a biologikumtól, öröklött adottságoktól, társadalmi hovatartozástól független szellemi habitusában, világlátásában is megragadható (szellemtörténet). Hozzájárulnak-e Babits betegségének dokumentumai ahhoz az egyes műveken túli portréhoz a megkonstruálásához, amelynek alanya ciklusokat, köteteket, sőt egész életművet jegyez, s helytáll az életmű valamennyi összefüggéséért?

²⁵ Az írás belső kényszere, tervszerűsége még a *Szabad-ötletek jegyzékében* is megvan.

²⁶ BELIA György *Bevezetője* Babits Mihály *Beszélgetőfüzetei*hez. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 17.

²⁷ Nem véletlenül hangsúlyozza Arany Zsuzsanna Kosztolányi kísértetiesen hasonló életrajzi helyzetben született beszélgetőfüzeteinek 2010-es kiadásakor, hogy „[...] nem állítjuk, hogy (irodalmi) műként értelmeznénk őket, s e kérdés megválaszolását inkább a mindenkori olvasó-befogadóra bízuk”, ám „mindezek ellenére vállalkozunk a közreadásra, mert a szóban forgó dokumentumok megismertetését fontosnak találtuk a Kosztolányi-filológia és az ezzel kapcsolatos életrajzi kutatások szempontjából, valamint az életmű részeként értelmezzük...” ARANY Zsuzsanna: *Gondolatok Kosztolányi beszélgetőfüzeteinek kiadásáról*. In KOSZTOLÁNYI Dezső: „most elmondom, mint veztem el” – *Kosztolányi Dezső betegségének és halálának dokumentumai*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2010. 18.

Nemigen találni olyan Babitsról szóló monográfiát, illetve a költő kései, betegségei idején keletkezett írásait, költeményeit elemző tanulmányt, amely legalább az említés szintjén ne foglalkozna az életrajz és az elemzett szövegek kapcsolatával.²⁸ Úgy tűnik azonban, hogy Babits betegsége nem tartozik oly módon az életművéhez, mint Csáth Gézához a morfinizmus, Kafkához vagy Tóth Árpádhoz a tuberkulózis, Juhász Gyulához vagy József Attilához a mentális zavarok, krónikus lelki bajok, Vörösmartyhoz és Adyhoz a vérbaj, Petri Györgyhoz vagy Hajnóczy Péterhez az alkoholizmus. Ezekben az esetekben az életrajzi tény és a szövegek között jelentésszerű kapcsolat létesül: a közhiedelem szerint a betegség megváltoztatja a jellemet, ami az életrajzi olvasásmódban alapvető szerepet játszik.²⁹ A rák ebből a szempontból kevésbé irodalmias és jelentésszerű betegség, mert nem árul el semmit a betegről, nem társít valamifajta lényegiséget alanyához, jöllehet más súlyos betegségekhez hasonlóan társadalmiasul: megbélyegzi a beteget, megváltoztatja annak énképét és önazonosságát, módosítja viselkedését.

A *Beszélgetőfüzetek* ezért is hat inkább zavaróan a jellemrajzra épülő életrajzi ének megalkotásának munkájában. Nem véletlen, hogy kiadása ellenérzést váltott ki a költő emberi nagyságát fontosnak tartó irodalmárokból.³⁰ A *Beszélgetőfüzetek* csak áttételesen jöhet számításba az életrajzi ének rekonstrukciójában, hiszen nehezen illeszthető bele abba a kanonikus Babits-képbe, melynek ellentétpárjai ma is meghatározó fogalmi támpontokat adnak az életmű befogadásában: szellem/test, forma/formátlanság, elit/tömeg, kultúra/barbárság szembeállítás jelöli ki azt a művészi szerepet, magatartást, amely a „hegyi költő”, a „poeta doctus” alakjának, az éteri, olimposzi művészet eszményének megrajzolásában máig fontos eleme a Babits-recepciónak.³¹ Korábban azt is láttuk, hogy Babitsnak a szellemtörténet jegyében fogant kritikus, irodalomtörténeti munkássága maga is igyekszik távolságot tartani a pozitivista értelemben vett életrajztól, s helyette inkább szellemi arckép megrajzolására törekszik. Ennek nyomán mi sem tűnik természetesebbnek, mint hogy a *Beszélgetőfüzetek* életrajzi zárványként kezeli a Babits-irodalom zöme.

A *Beszélgetőfüzetek* a szerző magánéletére kíváncsi olvasó számára is csalódást okozhat, hiszen a szövegből hiányoznak az önmegfogalmazás feltételei: sem val-

²⁸ Néhány példa, a teljesség igénye nélkül: RÁBA György: *Babits Mihály*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1983 (Nagy Magyar Írók) és PÓK Lajos: *Babits Mihály*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1970 (Arcok és vallomások) az életrajzi események időrendjét alapul vevő monográfiái; NEMES NAGY Ágnes *A hegyi költő* című, szellemi arcképet festő könyve; NÉMETH G. Béla *A szenvedés verse. Balázsolás* (in uő: *Babits, a szabadító*). Tankönyvkiadó, Budapest, 1987) verselemzése, illetve BALASSA Péter esszéje *Az önéletről Babitsról*.

²⁹ Lásd Susan SONTAG: *A betegség mint metafora*. Európa, Budapest, 1983.

³⁰ „Szörnyű és kínzó olvasmány önmagában is, ha ismeretlen volna számunkra az, aki elszenvedi. Még kínzóbb és kegyetlenebb annak, akinek valami köze is van Babits Mihályhoz, szelleméhez, művészetéhez, emberi nagyságához.” LENGYEL Balázs: *Új Babits mű? Élet és Irodalom* 1980. augusztus 16.

³¹ Vö. Horváth Györgyi tanulmányát a *Babits Emlékkönyv* írásairól. HORVÁTH Györgyi: *A költő beteg*. In „nem használ komolyan semmi, csak rövid időre”. A Szépliteratúrai Ajándék különszáma, Pécs–Szeged, 2000. 61–66.

lomásként, sem valamilyen titok leleplezéseként nem értelmezhető.³² Ennek oka részben a korábban már említett írásvágy hiánya, részben pedig a *Beszélgetőfüzetek* beszédhelyzete: egyforma távolságra van a naplótól és a levéltől. Nyilvánvalóan dialogikus, a másik tekintetének kitett természete lehetetlenné teszi az írás zárt terének azt a bensőségességét, amelyet a bizalmasságot váró olvasó szükségesnek tart a lélek végső titkainak kifürkészéséhez. A *Beszélgetőfüzetek* feladata kapcsolatot tartani, s ez eleve határt szab a bizalmas közlésnek. Másrészt az „igaz történetek”, a „megtörtént esetek” igazságát, élet- és valóságosságát (a fikcióval szemben) előnyben részesítő, az író ismeretlen arcára kíváncsi olvasó sem talál kifejezetten egyéni, személyes írást: a *Beszélgetőfüzetek*ben elmosódik az alany pontos kiléte, egyedisége. Az individuum helyét a betegség, a fájdalom, a szenvedés általános emberi alanya veszi át. Mindez azt is jelenti, hogy Babits *Beszélgetőfüzetei* párba állítható Kosztolányinak a hasonló betegség következtében, hasonló okokból vezetett beszélgetőfüzeteivel, amely talán még élesebben áll szemben a Babits-szöveg stilisztikai és tematikai megformáltságával. A nagy költő halálközeli élményének individuális vonatkozásaira, személyes válaszaira kíváncsi olvasó könnyen csalódhat, mivel a *Beszélgetőfüzetek* nem a személyiség körül forog; nagy valószínűséggel minden a beszédétől megfosztott, súlyos betegséggel küzdő, erős fizikai fájdalmat átélő ember írása hasonlóképp zilált és töredékes írásmóddal jelenítené meg a szerzőjét.

A szellemtörténeti ösztönzésű Babits-kritika visszafogottan ugyan, de összefüggésbe hozza a betegséget és az egyidejű Babits-szövegeket. A szélesebb közönség számára írt monográfiák, például Pók Lajos vagy Rába György munkái, melyek eleve az életrajz időrendjét követő szellemi pályakép megrajzolására törekszenek, természetesen hivatkoznak a költő betegségére, részben az életrajzi tényeket téve felelőssé a kései Babits-írások téma- és motívumválasztásaiért, a versekben megnyilvánuló egységesnek mondott világlátásért (halálközelség, elmúlás stb.). Bizonyos versek értelmezésekor pedig (*Balázsolás*, *Jónás imája*) egyértelműen a személyes élményt szokás a műalkotás megértésének központjába helyezni. A kései esszéisztika, különösen a *Keresztül-kasul az életemen* esszégyűjtemény-önarcképében a betegség konkrét-személyes, illetve allegorikus-kollektív dimenzióinak egymásra vetítését meggyőzően mutatta ki Balassa Péter, aki szerint a betegséghez kapcsolódó önéletrajzi tapasztalatokat Babits az európai kultúra és a magyarság válságának megjelenítésére használja fel.

Két kötetében, a *Versényt az esztendőkkal* (*Beteg-klapancia*, *Mint forró csontok a máglyán*) és az *Újabb versek*ben is gyakori motívum a betegség, a testi szenvedés, sőt a *Balázsolás*ban és a *Jónás imájában* magára a gége-betegségre történik utalás. E versekben a betegség és a fájdalom képzete különböző helyzetekben, más-más motívumokkal és beszédhelyzetekkel kapcsolódik össze. Figyelemreméltó, hogy (a *Balázsolást* nem számítva) mennyire fontos a költészetre, a költői tevékenységre irányuló

³² Vö. Babits szavaival: „Nincs ugyan semmi titok benne, mégis mindig ideges vagyok, hogy elolvassák ezeket az összevissza és véletlen beszélgetéseket”. *Beszélgetőfüzetek* II./180.

önreflexió. A betegség a *számvetés* idejét hozta el: a versírás, a beszéd, a megszólalás performatív erejének és hatásának hol kételkedő, hol bizakodó megmértése a betegség magányában, a halál közelében. E versekben a betegség egyben próbatétel és megtisztulás: a legvégső emberi feladattal való szembenézés morális kihívása, helytállás és a méltóság megőrzése a kritikus pillanatban is; a költői szubjektum értékeinek végső megerősítése, egyúttal közösségkeresés, az elmúlás terhének megosztási kísérletei. A versek összetettségét tekintve tehát aligha helytálló az az elképzelés, miszerint e művek létoka s egyben célja a testi szenvedés „kifejezése”, „megjelenítése” lenne. Amikor a fájdalom versmotívumként kerül be a költemény jelentéshálójába, maga is jelentéssé válik: alkalom arra, hogy retorikai eszközként kiemeljen más motívumokat, hangsúlyozza a szubjektivitás versbeli értelmezésének problémáit, a kultúra és a nemzet válságának dilemmáit.

*

Lényegében a kései Babits költői, művészi, szellemi problematikájának ezt az értelmezését terjeszti ki a *Beszélgetőfüzetekre* Poszler György, aki hosszú és alapos értelmezésben kísérelte meg a személyes lét fenyegetettségét és a nemzeti, sőt európai kultúra, civilizáció válságát összekötni. Tanulmánya azt próbálja bizonyítani, hogy a *Beszélgetőfüzetekben* a betegség és a fájdalom jelentésszerű motívumokkal is összekapcsolódik, önmagán túlra utal, sőt, hogy ezeknek a feljegyzések még inkább nyilvánvalóvá teszik a költői énnel a betegséggel egyidejű verseiben, irodalmi műveiben felfedezhető hősiességet, emberi tartást.³³ De az 1989-ben újraközölt tanulmány a *Beszélgetőfüzetek* recepciójában visszhangtalan maradt, amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy a *Szépliteratúrai ajándék* 2000-es, a *Beszélgetőfüzetek*nek szentelt különszámában egyetlen írás sem említi.³⁴

Poszler György írásának középpontjában egy drámai életrajzi helyzet áll, melyet ő moralitás-játékként határoz meg: két ellentétes princípium, a test és a szellem küzdelme, melynek tétje az egész életen át épített szellemi magatartás megőrzése a halálos fenyegetés közepette. Poszler e küzdelmet – hasonlóan Balassa Péterhez és Nemes Nagy Ágneshez – allegorikusan megfelelteti a magyar történelem korabeli történéseinek, s Babits „egyéni veszélyeztetettségét az ország veszélyeztetettségével, magányos betegségét a szellem betegségével, néma küzdelmét a kultúra küzdelmével” azonosítja.³⁵

Megközelítésmódjának középpontjában nem a *Beszélgetőfüzetek* szövegi minimalizmusa áll. Bár elemzi nyelvét, lehetséges műfaji mintáit, összeveti más, tematikájukban hasonló művekkel (*Utazás a koponyám körül*, *Egy évad a pokolban*), érdeklődése mégis inkább a *Beszélgetőfüzetekben* és a *Beszélgetőfüzetek* által megjelenített

³³ POSZLER György: *Test és lélek – Moralitás három felvonásban (Szélgjegyzetek Babits Beszélgetőfüzeteihez)*. In uő: *Eszmények, Események, Nostalgia*. Magvető Kiadó, Budapest, 1989. 247–302. (Első megjelenés: Irodalomtörténet 1984/3).

³⁴ „nem használ komolyan semmi, csak rövid időre”.

³⁵ POSZLER György: i. m. 247.

sorsdráma tragikus eseménysorára irányul, mivel „az utolsó három év intellektuális-morális drámája az egész életmű gondolati összefüggérendszerébe” ágyazódik.³⁶ Az elemzés szövegen túli műveletekre épül. A dramatikus szituáció kibontásához szüksége van a tragikus jellemre, melyet Babits életművének betegség előtti szakasza alapján rekonstruál, továbbá a szellemi habitust kihívás elé állító bonyodalomra, amely élesebben mutatja e szellemi portré néhány jellemző vonását, mely „a betegség mélypontján, a halál távlatában alkalom költői-etikai problémák végiggondolására”.³⁷

Poszler György az utolsó művek világát (az utolsó kötet verseit, a Jónás-szöveget, az esszéket, az emlékbeszédeket, de még a Szophoklész-fordítást is) mélyen rokonnak érzi a *Beszélgetőfüzetek* töredékeivel. Nem kétséges számára a *Beszélgetőfüzetek* irodalmi értéke, mivel intellektuális és egzisztenciális drámát lát a szövegben, melyben ott van „a könyörtelen elmúlás minden egyedi életben megismétlődő, éppen ezért banális, de semmitől nem tompított tragédiája”.³⁸ A *Beszélgetőfüzetek* „önmagában csak nyersanyag, mint ilyen páratlan a világirodalomban. Az alkalom és a személység súlya mégis irodalommal teszi. Élet kikényszerítette lírai-bölcséleti, esztétikai-morális remekművé”.³⁹

Poszler György értelmezésében a *Beszélgetőfüzetek*ből kettős dráma bontakozik ki. Egyfelől egzisztenciálfilozófiai és antropológiai dráma, melyben a szellemi önkitejesedés programját életcélul kitűző emberi lény létezésének animális korlátaiba ütközik: „szabadon szárnyaló lélek helyett ágyhoz szögezett gyarló test; kötetlen humánus lét helyett megkötött animális lét; intellektuális önépítés helyett organikus önfenntartás; az alkotás öröme helyett a fizikum fájdalma; a teremtő logika játéka helyett a teremtett kreatúra félelme; öntörvényű esszenciális megvalósulás helyett kiszolgáltatott vegetatív megmaradás” lett Babits osztályrésze.⁴⁰ Másfelől erkölcsi-politikai dráma, melyben a közösségi létezés humanista és liberális, az önnevelés, az egyéni felelősségvállalás, az egyetemes értékek és a nemzeti hagyományok megőrzésének életprogramját kitűző társadalmi lény szembesül eszményeinek összeomlásával: „szellemi nemzet helyett biológiai faj; szabad egyéniség helyett kötött kollektívum; egyetemes műveltség helyett néptörzsi partikularitás; logikus ész helyett gomolygó ösztön”.⁴¹

Itt csupán az invenciózus értelmezés konklúziójának ismertetésére szorítkozom: a testnek való kiszolgáltatottságot a szenvedésben megtapasztaló, létének elkerülhetetlen sorsesejével, a fájdalmas halállal szembesülő szellemi lény emberi méltóságának végső próbája során, az „elképelelhetetlen emberi mélyponton” mutatja fel „a szellem tartalékait”.⁴² Babitsnak a halál közelségének megtapasztala-

³⁶ I. m. 249.

³⁷ I. m. 262.

³⁸ I. m. 257.

³⁹ I. m. 257.

⁴⁰ I. m. 288.

⁴¹ Uo.

⁴² I. m. 265.

lására adott válasza nem episztemológiai (mint például Karinthyé), hanem morális. Poszler szerint a *Beszélgetőfüzetek* ereje „a személyes szenvedésnek és az elbukásnak, lábön maradásnak metafizikai távlatokba való állításában” rejlik, „így lesz belőle modern módon apokrif megtérés- vagy megváltástörténet, líraian eretnek teológia vagy üdvtan, szeszélyesen egyéni drámai moralitás. A hit, a szellem soha el nem felejtett kényszerével és kötelességével. A sok tépelődés árán megkínlódott 'dubito ergo sum'-mal, amely a szellemi ember hitének elkerülhetetlen velejárója. Ez teszi a betegágy drámáját nemcsak gondolatilag elmélyítetté, hanem személyesen hitelessé, és a belőle született jegyzeteket szaggatottan komplikált irodalmi remekművé”.⁴³

A *Beszélgetőfüzetek* meglepő, radikális értelmezése a szövegét áttetszőnek tekinti, és túllép annak kommunikatív, retorikai sajátosságain. Poszler olvasatának minőségét elismerve a következőkben arra keresem a választ, hogy nyelvi, retorikai, poétikai szerveződés-szerkesztettség miféle töredékes, esetleges, önkéntelen mintázatai, elemei váltják ki mégis azt a hatást, hogy a szövegnek végül irodalmi jelentőséget tulajdonítunk, és összefüggésbe tudjuk hozni Babits írói világával és az irodalmi modernség néhány poétikai, episztemológiai problémájával.

*

Miről szólnak Babits Mihály *Beszélgetőfüzetei*? Arról, hogy miként hal fájdalmas halált valaki közülünk. Mert egyrészt igaz, hogy ez az írás „nem más, mint a légszomj, az anyagcserezavar; a fájdalom és a halálfélelem és a sikertelen orvoslás haláltánca”, „a felbomló test, az ellankadt funkciójú szervek, a lassú kínhalál vergődése...”,⁴⁴ másrészt viszont szenvedéstörténetet kapunk, mely minden emberé is, és a krisztusi szenvedéstörténet ősmintájához tér vissza. A betegséget, és különösen a haldoklást és halált körüllegő tabu, beszédtilalom, eufemisztikus beszéd egyre inkább jellemző kultúránkra. A „haldokló, a haladékot kapott halott *kiesik az elgondolható köréből*, [...] jelentés-nélküli területére lép [...] a haldokló obszcén, [...] cenzúrázzák, megfosztják a nyelvtől, a hallgatás halotti leplébe bugyolálják: megnevezhetetlen” – állapítja meg a halál és az írás kapcsolatáról szóló szép esszéjében Michel de Certeau.⁴⁵ Mégis Babits Mihály *Beszélgetőfüzeteit* olvasva azt látjuk, ahogy a „haladékot kapott halott” beszél, sőt ír, és írás közben új, eredeti nyelvet kénytelen keresni tapasztalatához. A szöveg kísértetiességét és gyászos vonzerejét éppen az egyenesben közvetített haldoklás adja, ami persze csak a történet befejezésétől, a beteljesedett végzettől nyeri el különleges értelmét. Poszler György Karinthé *Utazás a koponyám körül*-jével veti össze a *Beszélgetőfüzeteket*, ám adódik a párhuzam egy másik Karinthé-művel, ezúttal fiktívvel, a *Mennyei riporttal*, ahol a főhős hasonlóképpen az új nyelv megalkotásának szükségességével találja magát szemben a túlvilág egyik körében.

⁴³ I. m. 293.

⁴⁴ LENGVEL Balázs: i. m.

⁴⁵ Michel de CERTEAU: *A cselekvés művészete. A mindennapok leleménye I.* Kijarat Kiadó, Budapest, 2011. (XIV. fejezet. *A megnevezhetetlen: meghalni*) 209.

„Jogunk van-e azt a pillanatot, amikor a tett és az emberi személyiség elválik a testtől, a test szemszögéből végigkövetni?” – tette fel a kérdést Lengyel Balázs a *Beszélgetőfüzetek* megjelentetésekor. Jómagam itt és most nem erre a kérdésre kívánok válaszolni, hanem két belőle származtatott másikra: 1) Meddig követheti a nyelv, az írás az embert a betegségben, a fájdalomban, a meghalásban? Mi történik ekkor az írással, milyen sajátossága lesz a fájdalom, a haldoklás írásának? 2) Lehet-e a test szemszögéből végigkísérni e folyamatot? Mik azok a határok, ameddig a nyelv, az írás beengedi, megtűri a testet? Vagy Barthes – Poe egyik ugyancsak a haldoklás körül forgó történetének – elemzéséből kölcsönözve a terminológiát: Meddig birtokolhatja a test a nyelviség, az írás jogait?⁴⁶

Lejegyzés és élmény egyidejűségének utópikus megvalósítása, az emberi lét szélsőséges, paroxista tapasztalatainak rögzítése, sőt elmélyítése az írással, az íráson keresztül az irodalmi, művészeti modernség vagy egyszerűen csak a modernség egyik fontos témája. A tudatfolyam-regények és a Neue Sachlichkeit szimultán elbeszélő kísérletei, az Apollinaire-féle szimultanizmus vagy a szürrealisták automatikus írása mind kapcsolódik ehhez a 20. század első felét végigkísérő vágyhoz, melynek valóra váltásához oly sok episztemológiai, esztétikai, sőt politikai reményt fűztek.

Bár természetesen jól tudjuk, hogy Babits soha nem rokonszenvezett az avantgárd mozgalmakkal és törekvésekkel, de ha a *Beszélgetőfüzetek* a véletlen folytán született és megőrződött, alkalmi műalkotásnak tekintjük, akkor csábító a lehetőség, hogy Babits betegsége alatt írt feljegyzéseit az eszményi avantgárd műalkotás megvalósulásaként olvassuk. A *Beszélgetőfüzetek* – éppen a szürrealisták számára oly kedves véletlen révén – az avantgárd „szöveghez” hasonlít, mivel egyszerre tartozik az élethez és a művészethez, és egyszerre egyikhez sem: egyszerre közvetlen életmegnyilvánulás (hiszen a *Beszélgetőfüzetek* maga az elszálló szó), ám azáltal, hogy mégsem tűnik tova a pillanattal, hogy megőrződik, tárgyiasul, már több is ennél az életmegnyilvánulásnál. „Babits feljegyzéssora nem tudatos mű, megformálatlan, irodalmilag érintetlen, esetlegességében megőrződött életanyag [...] élet, amelyben érződik már az irodalom lehetősége [...] innen van a formáláson, még közvetlen spontaneitással mozgó életszerű káosz.”⁴⁷ Ezt erősíti, hogy a *Beszélgetőfüzetek* két, a hétköznapi írás színterét használó, az irodalmi műfajok peremén elhelyezkedő műfajhoz áll a legközelebb: a naplóhoz és a levelezéshez. Nem konstatív, hanem performatív nyelvhasználatra épül. Mondatok helyett a szintaktikai szerkezetekkel és szabályokkal disszonáns viszonyban lévő megnyilatkozásokban beszél.

A *Beszélgetőfüzetek* ez a sajátos nyelvhasználat, a *formátlanság formája* közelíti az avantgárd nyelv- és írásfelfogásához: „...a gondolatot semmi sem erőlteti többé, se rím, se forma nyűge, önként ömlik a szó, mint megkínzott testből a jajgatás. A beteg elszakad a világtól, csukott falai közt elfelejti az emberekkel való társalgás

⁴⁶ Vö. Roland BARTHES: *Egy Poe-mese textuális analízise*. In BÓKAY Antal, VILCSEK Béla, SZAMOSI Gertrúd, SÁRI B. László (szerk.): *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása – Szöveggyűjtemény*. Osiris, Budapest, 2002. 137–153. Az elemzett Poe-történet címe: *Monsieur Valdemar körelete tényszerű megvilágításban*.

⁴⁷ POSZLER György: i. m. 254.

begyakorolt nyelvét. Életét fenyegető harcban leszakad róla a konvenciók kényszerre, elfelejti az idegen nyelvet, melyre gondolatait állandóan *lefordítani* kényszerül, s legigazibb hangján, *anyanyelvén* szólal meg.”⁴⁸ Török Sophie a *Verseny az eszten-dőkkel* című Babits-kötetről írt recenziójának végén írja ezt, Babits egy korábbi betegségének élményére utaló két vers, a *Botozgató* és a *Beteg-klapancia* kapcsán. Véleményem szerint azonban sokkal inkább vonatkoztathatók kijelentései a *Beszélgetőfüzetekre*.⁴⁹ A nyelv nem jelszerűen működő képe tűnik fel ezekben a sorokban, s ez a nyelv nem más, mint a betegség, a kín, a testi fájdalom zilált, keresetlen nyelve. Ez az eredeti nyelv, „anyanyelv” közvetlen hanghoz juttatja a szubjektumot, s így szembe kerül az általános nyelvhasználat mediatív, jelszerű működésével: olyan nyelv ez, amelyben egy a nyelv és maga a dolog, a jel és a jelölt, a kifejező és a kifejezett, s ezzel különös módon a fájdalom nyelve a Paradicsom, az angyalok nyelvének leírásaihoz hasonlítható.

Az idézett szövegrészlet hasonlít a szürrealisták önműködő írásának némely meghatározásához. A tudat kontrolljának kikapcsolása, a konvenciók levetkőzése, a szellem anyanyelvére való hivatkozás *ugyanott jelöli meg a poétikai értékek forrását, mint a szürrealisták*: „Amikor azt mondom, vagy inkább írom: szenvedek, akkor ezek a szavak, feltéve, hogy a tudat ellenőrzésén kívül írtam őket, nemcsak pontosan kifejezik a szenvedésről való tudatomat, de egyúttal ennek a tudatnak a legmélyét alkotják. Az önműködő írás jelentősége és hatékonysága abban áll, hogy felfedi azt a csodálatra méltó folytonosságot, ami szenvedésem, szenvedésem érzékelése, valamint e szenvedés érzékelésének leírása között van. Az önműködő írás megalapozza a szavak átlátszatlanságát, eltünteteti dologként való jelenlétüket. A szavak éppen azok, ami én vagyok az adott pillanatban. A gondolkodás kényszereit eltávolítva lehetővé teszem, hogy közvetlen tudatállapotom feltörjön a nyelvben, hogy betöltődjön ez az űr és hogy kifejeződjön ez a csend.”⁵⁰ A *Beszélgetőfüzetek* nyelvhasználata közvetítés nélküli, teljes jelenlét, de egyúttal reprezentáció csupán; reprezentáció, mégsem közvetít semmit: a tökéletes realizmus, amely azonban mégsem utánczás, a valóság közvetítés nélküli megragadása, amely mintegy magától hozza létre a poétikai értékeket.

A nyelvhasználat csak egyetlen lehetőséget ismer, amely az abszolút realizmus oly sokat kergetett ábrándját elérheti. Ez az idézet. Amikor szó szerint idézek valakit, és megismétlem a szavait, kizárólag akkor kerülhetem el, hogy a nyelvi renddel összemérhetetlen realitást lefordítani, így azt szükségszerűen torzítani kényszerüljek. A nyelv alapvető metaforikus létmódja lehetetlenné teszi az abszolút értelemben vett realizmust, egyetlen alkalmat kivéve: amikor az a valóság, amelyhez a nyelv viszonyul, maga is nyelvi: kimondott vagy leírt szavak ismételnék kimondott vagy leírt szavakat.

⁴⁸ TÖRÖK Sophie: *Költészet és valóság*. Nyugat 1933. 13–14. sz. 12.

⁴⁹ Mindkét vers jól felismerhető rímelésű és ritmusú, ezen kívül a versek tropológiai rendszerében a betegség és a test hanyatlása nem mimetikus célból szerepel.

⁵⁰ Maurice BLANCHOT: *Réflexions sur le surréalisme*. In uő: *La Part du feu*. Gallimard, Paris, 1949. 92.

Babits a *Beszélgetőfüzetek*ben végig önmagát idézi: minden mondat után odaírhatnánk: „mondta Babits”. A *Beszélgetőfüzetek* szavai elsősorban nem kifejeznek vagy leképeznek egy gondolatot vagy érzetet, hanem írásban megismétlik azt, amit Babits mondott volna, ha tud beszélni. A realizmus tehát nem azt jelenti, hogy izomorfikus, mimetikus kapcsolat áll fenn a *Beszélgetőfüzetek* szavai és a ténylegesen átélt fájdalom-érzet között, hanem szavak ismételnék meg szavakat: a *Beszélgetőfüzetek* szavai azok a szavak, amelyeket Babits kimondott volna, ha beszélhet. A *Beszélgetőfüzetek* nem a gondolatokat és az érzeteket utánozza, hanem az őket megjelenítő szavakat idézi, leírva önmaga hiányzó beszédét egyúttal meg is ismétli azt. A beszédet mint beszédet jeleníti meg, nem pedig mint dolgok megjelenítőit. Éppen ezért nem a szóbeliség megjelenítésének problémája áll itt a középpontban, hiszen ez egy ízig-vérig mimetikus probléma, a *Beszélgetőfüzetek* pedig nem a mimézis értelmében realista, hanem abban az utópikus értelemben, amit az avantgárd értett rajta.

A *Beszélgetőfüzetek*nek az avantgárd poétikai hagyomány felőli értelmezése egymással egyenrangúnak tekinti az írást és a beszédet. Szembeáll a megközelítéssel, miszerint a *Beszélgetőfüzetek* különlegessége abban áll, hogy a fájdalom nem egyszerűen a nyelvbe tör be, hanem az írásba. Az írás azonnal szocializál, a kultúra szférájába visz, megszünteti, áttételessé és megkésetté teszi a testi impulzus közvetlenségét. Mindez kétségtelenül igaz, viszont a szóbeliség és az írásbeliség szembeállítása nem az eredetiség, a valódiság különbségében áll, hanem az összemérhetetlen, másfajta lehetőségekkel és hatékonysággal rendelkező jelentésképző rendszerek különbségében. A jajkiáltásokat, az artikulálatlan hangokat úgy tekintjük, hogy elsősorban nem a fájdalom kifejezésére szolgálnak, hanem maguk is annak részei, a védekező, tiltakozó test spontán reakciói, reflexei. Ugyanez elmondható a *Beszélgetőfüzetek* írásmódjára. Az indulatszavak, a hangutánzó kifejezések a nyelv határain helyezkednek el, nem jelszerűen működnek, ezért esetükben az önkényesség; pontosabban motiválatlanság csak korlátozottan érvényesül. Ugyanígy van a rendezetlen kézírással, a zilált írásképpel: „valóságosságuk”, azonosságuk a valósággal nem kérdőjelezhető meg, legfeljebb hatásosságuk, érzékletességük vethető össze hangzósság eszközeivel, melyekkel szemben rövid távon (a történések azonos idejében) alulmaradnak, hosszú távon (az emlékezés idejében) azonban kétségtelenül érzékletesebbek (felkiáltójelnél valószínűleg hatásosabb egy üvöltés, viszont az üvöltés emlékénel hatásosabb egy felkiáltójel). A realizmusnak ez lenne a szó szerinti értelmezése: a valóság közvetlenül nyilatkozik meg. A kollázs, a ready-made és természetesen az önműködő írás vágya ez; anti-mimetikus, nem jel (hiszen ő maga van ott). A modernség vágyáé, hogy olyan műalkotást hozzon létre, amely egyúttal a valóság teljes rangú létezője. A *Beszélgetőfüzetek* egy álom, egy fantazmagória nem várt beteljesülése.

Babits feljegyzései azonban nemcsak az avantgárd poétikai, esztétikai, nyelv- és szubjektumelméleti elképzelései mentén olvasható. Ha sajátos beszédhelyzetéből indulunk ki, akkor a nyelvhasználatának másfajta poétikai jellemzői is megmutatkoznak. E szerint a *Beszélgetőfüzetek* roncsolt szöveg, hiszen a párbeszédnek csupán az egyik felét halljuk, az egymást váltó beszélgetőtársak válaszait esetleg kikövetkeztethetjük a szövegösszefüggés és Török Sophie vélhetően utólagos lapszéli be-

toldásai, magyarázatai alapján. Roncsolt vagy inkább rontott szöveg, mert a helyesírás, a morfémák teljes alakjának kiírása, az egész alannyal és állítmánnyal egyaránt rendelkező mondatszerkesztés alárendelődik a minél gyorsabb közlés gyakorlati szükségletének. Rontott szöveg, hiszen a füzetek látni engedik az elvetett kifejezéseket, az áthúzások mutatják a tapogatózó fogalmazásmódot. A nyelvi, stilisztikai igényességre törő irodalmi, a megfelelő, „találó” szót kereső műfordítói törekvések helyett a szöveg a *pontatlanság szinonimáira*, az ismétlésre, a redundanciára, sőt a tautológiára épül. A pontos fogalmazás, a szabatos kifejezés mód helyett a széteső, darabjaira hulló nyelv a *Beszélgetőfüzetek* írása. De a beszélgetőpartnerek és a beszédhelyzetek, beszédtemák jelöletlen, esetleges, jelentés nélküli váltakozásai, a csupán a véletlen folytán egymásra következő értelemösszefüggések töredékessége, a befejezetlen mondatok, az egyszavas közlések, a rövidítések, félbehagyott szavak, a kézírás kiemelései, az inkább függőlegesen tagolt íráskép sajátos lendületet ad a szövegnek, különös ritmikus prózává emeli azt.

Az irodalomkritika és az irodalomtörténet sürgeti a határszövegek, felkavaróan személyes önéletrajzi töredékek műfaji besorolását, a poétikai és esztétikai értékkel kapcsolatos állásfoglalást. Mű-e, irodalmi mű-e, netán remekmű-e a *Beszélgetőfüzetek*, József Attila *Szabad-ötletek jegyzéke* és Csáth Géza naplói? Az egyértelmű válasz helyett a szöveg öröme, pontosabban az olvasás öröme hivatkozom, hiszen ezek a megrázó, megdöbbentő, olykor kínzó olvasmányok a létezés ismeretlen, lakatlan területeire visznek, a modernség újfajta kalandjában részesítenek.